

חינוך דמוקרטי בישראל - לא מה שחושבים

יצחק גייגר*

הדמוקרטיה הישראלית היא דמוקרטיה ותיקה וחזקה לפי כל אמות המידה האקדמיות, ולפחות בעשורים הבאים היא צפויה להישאר כזאת. חשוב לומר זאת כבר כעת כי זה כמה עשורים נשמעות התרעות על הסכנה הנשקפת לדמוקרטיה הישראלית. אין לזלזל בנימוקי המתריעים ותמיד טוב לחשוש, אבל רצף ההתרעות מביא לידי אי-אמון בהם ומערור תהייה בדבר מניעיהם.

האתגרים העומדים לפני הדמוקרטיה כעת שונים מאלו שעמדו לפני בעבר, ובהתאם משתנים גם האתגרים העומדים לפני החינוך הדמוקרטי. בכלל האתגרים העכשוויים החדשים אפשר לציין את ההתמודדות עם טרור חובק עולם שמסתייע בכלים דמוקרטיים לערעור המדינות הדמוקרטיות; הגירה של אוכלוסיות ששואפות לשמר את תרבותן העוינת את עקרונות הדמוקרטיה אל עבר דמוקרטיות ותיקות; ריבוי טבעי שלילי במדינות הדמוקרטיות והזדקנות של האוכלוסיות הוותיקות, שחונכו על מחויבות לעקרונות הדמוקרטיה; היחלשות הסולידריות החברתית והתחזקות מתחים בין קבוצות במדינות דמוקרטיות; ערעור על יסודות התרבות המערבית, שעל יסודותיה צמחו המדינות הדמוקרטיות; ונטייה למשפטיזציה ולהעברת סמכויות מנבחר ציבור לפקידים ממונים ולמערכת המשפט, שהם אליטיסטיים מטבעם. בישראל הדמוקרטיה מתמודדת גם עם איום מתמיד על קיומה הפיזי ועם שלילה ערכית של עצם הזכות לקיומה (ולא רק עם איום מתמיד על זכותה להתקיים כמדינת לאום יהודית).

דמוקרטיה איננה "טבעית", ולכן זקוקה לטיפול בכל מדינה דמוקרטית, גם בישראל. חשוב אפוא לטפח את החינוך הדמוקרטי, אבל חשוב לעשות זאת באופן מושכל ולא בלחץ ובבהילות. מאמר זה עוסק בשני היבטים של החינוך הדמוקרטי: מהות הדמוקרטיה ופדגוגיה.

מהות הדמוקרטיה: כדי לחנך לדמוקרטיה צריך להגדיר מהי דמוקרטיה

הגדרה: הדמוקרטיה שצריך לחנך אליה היא זו של אברהם לינקולן, שטען שהדמוקרטיה היא "שלטון העם, על ידי העם, למען העם".

במילים אחרות, דמוקרטיה היא במהותה צורת שלטון שמאפשרת להחליף את השולטים על ידי בחירות מחזוריות, כלליות, שוות וחשאיות מתוך התמודדות חופשית ושווה של מועמדים ורשימות. אבל לדמוקרטיה יש גם הגדרות אחרות, בכללן כאלה שמבקשות להציג ערכים של חירות ושוויון כחלק בלתי נפרד ממנה. לכן חיזוק החינוך הדמוקרטי מחייב הכרה בזכות קיומן של דעות שונות על עצם הגדרת הדמוקרטיה ומהותה.

הכרה כזאת אינה מובנת מאליה במערכת החינוך הישראלית, בייחוד בהוראת האזרחות,¹ המשדרת מסר, סמוי בעיקרו, של העדפת הגדרת הדמוקרטיה הליברלית-אינדיבידואליסטית וזלזול בהגדרות אחרות ואף התעלמות מהן. אכן, לא מעט אנשי הגות, אקדמיה, תקשורת ומשפט רואים בדמוקרטיה אך ורק את זו הליברלית-אינדיבידואליסטית, ואלה השפיעו על צמצום השיח הדמוקרטי בחינוך האזרחי והדמוקרטי עד כה. אבל מערכת החינוך הישראלית, הפועלת

* יצחק גייגר, רכז אזרחות והיסטוריה בישיבה תיכונית מדעית מעלה אדומים.

¹ גם בתכנית המעודכנת מתשע"א.

בדמוקרטיה רפובליקנית במהותה – הן בפועל והן בשל תפיסתם העצמית של רוב אזרחיה, בוודאי היהודים - חייבת, לטובת החינוך לדמוקרטיה, להתעלם מהתפיסה הרווחת באליטות ולהכיר בזכות קיומן גם של הגדרות אחרות.

לצורך להפנים שקיימת מחלוקת לגיטימית על הגדרת הדמוקרטיה יש גם סיבות אחרות:

- **הבנת הטענות על הסכנה לדמוקרטיה.** לעתים קרובות אין מדובר בסכנה לדמוקרטיה, אלא לגוון מסוים שלה, בעיקר הליברלי-אינדיבידואליסטי. כך לדוגמה היו שהצביעו על כמה מהצעות החוק בכנסת ה-18 (2009—2013) כפוגעות בדמוקרטיה.² ואולם לנוכח הגדרת הדמוקרטיה שהובאה כאן, כל שאפשר לטעון הוא שלפחות אחדות מהצעות אלה היו עשויות לפגוע ברכיבים ליברליים-אינדיבידואליסטיים בה, אך לא בדמוקרטיה עצמה.³ משמעות הבחנה זאת לחינוך לדמוקרטיה היא שבמערכת החינוך אפשר להשתמש בהצעות אלו כדוגמאות למחלוקות על הגדרת הדמוקרטיה, ולא כדוגמאות לפגיעה ברורה בה.
- **צמצום המתח בין דמוקרטיה ובין השקפות עולם וערכים אחרים.** דרישה לאמץ את הדמוקרטיה הליברלית-אינדיבידואליסטית כ"הדמוקרטיה" בה"א הידיעה מעמתת בין הדמוקרטיה ובין השקפות עולם וערכים שאינם ליברליים-אינדיבידואליסטיים כמו השקפות עולם וערכים דתיים (אסלאמיים, יהודיים), שמרניים, קהילתיים, רב-תרבותיים ואחרים - השקפות עולם וערכים שמקובלים על רוב אזרחי ישראל, יהודים ובני מיעוטים כאחד. הכרה בזכות קיומן של כמה הגדרות לדמוקרטיה מקטינה את המתח ומאפשרת להרחיב את מעגל התמיכה הדמוקרטי. צמצום מתח זה מאפשר חינוך דמוקרטי שאינו מזוהה עם השקפת עולם אחת - קרי ליברלית אינדיבידואליסטית ובלשון העממית: שמאלנית – במערכת החינוך; מקל לא רק על הלימוד של רכיבי הדמוקרטיה, אלא גם על הפנמתם; ומאפשר למוסדות חינוך, למורים ולתלמידים לא לראות בחינוך דמוקרטי חינוך שמבקש להמיר דת, ערכים והשקפות עולם, אלא להעשיר את התלמידים ברכיבים התנהגותיים וערכיים נוספים. צמצום מתח זה חשוב בהקשר הישראלי בשל המתח האפשרי בין דמוקרטיה ובין לאומיות בכלל ולאומיות אתנית בפרט, כלומר בין הרכיב היהודי-ציוני ובין הרכיב הדמוקרטי של מדינת ישראל. אחדות מהאליטות בישראל טענו שמדינת לאום אתנית-תרבותית אינה יכולה, מעצם הגדרתה, להיות דמוקרטית בגלל הפגיעה בניטרליות הערכית של המדינה ובגלל אפליה בין הלאום האתני-תרבותי שהמדינה מזוהה עמו - על ערכיו, תרבותו, דתו, שפתו וזיקתו לבני התפוצה שלו, שבאים לידי ביטוי בחוקי המדינה, בסמליה, במוסדותיה ובמדיניותה - ובין לאומים אתניים-תרבותיים אחרים שזוכים לכל היותר לסיוע של המדינה בטיפוח רכיביהם הייחודיים (=זכויות

² כמו "חוק החרם", הקובע כי קריאה להטלת חרם על ישראל היא עוולה אזרחית; "חוק הנכבה", המטיל סנקציות כספיות על גופים מתוקצבים שיערכו אירועים שמציינים את יום הקמת המדינה כיום אבל; או חוק שקובע תקופת צינון לעיתונאים בכירים שמבקשים להתמודד בבחירות לכנסת. לדיון במכלול הצעות החוק אלו ראו עמיר פוקס, דנה בלאנדר ומרדכי קרמניצר, **חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18 (2009-2013)**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.

³ לא למותר לציין כי לאחרונה אישר הרכב מורחב של בג"ץ (תשעה שופטים) פה אחד עתירה נגד רוב סעיפי חוק החרם מתוך ביטול סעיף אחד בו.

מיעוטים). מעניין שאף שזו טענה כללית, היא מופנית בראש ובראשונה – ואולי אף באופן בלעדי – כלפי מדינת ישראל.⁴

אבל טענה זאת מתבססת על הגדרות מסוימות של דמוקרטיה, כאלה שמחייבות ניטרליות שלה (גישה ליברלית-אינדיבידואליסטית) או ביטוי זהה במרחב הציבורי לכל הלאומים האתניים או לכל הקבוצות האתניות, הלשוניות, התרבותיות והדתיות (גישה רב-תרבותית), הגדרות שלמעשה שוללות מרוב הדמוקרטיות הוותיקות והחדשות את זכותן להיחשב דמוקרטיות. זו תוצאה לא סבירה בעליל שפוגעת ברכיבים דמוקרטיים חשובים כמו הכרעת הרוב, זכותו של כל לאום למדינה משלו שבה יוכל לבטא את תרבותו-דתו-שפתו במרחב הציבורי וזכותו לביטחון כקולקטיב שיכול להגן על עצמו. זאת ועוד, לפי הגדרות שונות של דמוקרטיה מדינה אינה חייבת להיות ניטרלית מבחינה ערכית – ואף אינה יכולה להיות כזאת – והשוויון הנדרש בדמוקרטיה מצטמצם לזכויות הפרט בלבד ואינו כולל שוויון בין קבוצות. חיזוק החינוך לדמוקרטיה בישראל חייב אפוא להימנע מלהיתפס כמחייב את התלמיד לבחור בין דמוקרטיה ובין לאומיות וציונות או בין דמוקרטיה לדתיות.

- **חיזוק החינוך הביקורתי.** חינוך ביקורתי הוא חינוך שמבקש לבחון עמדות שונות מתוך גישה פתוחה, מקשיבה ומכבדת. הפנמת זכות קיומן של הגדרות שונות יאפשר חינוך ביקורתי לכל ההגדרות לדמוקרטיה, בכללן הליברלית-אינדיבידואליסטית, שעד לאחרונה קשה היה לבקר אותה הן משום שהוצגה כהגדרה יחידה לדמוקרטיה, והן משום שתלמידים ומורים לא הכירו חלופות שמאפשרות לבחור גם את ההגדרה הליברלית-אינדיבידואליסטית.
- חינוך ביקורתי יאפשר לתלמיד להבחין שבאחדות מהסוגיות השנויות במחלוקת ושבהן אחת העמדות הוצגה כמתחייבת מהדמוקרטיה, מדובר בעצם בניצול אי-רצונם של אנשים להיתפס כאנטי-דמוקרטיים כדי להגן על עמדה שבעצם מתבססת על השקפות עולם אחרות (בעיקר ליברליזם) או על אינטרסים של אליטה. כך למשל תמיכה בדמוקרטיה אינה מחייבת הכרה בזוגות חד-מיניים כמשפחה, מתן אפשרות לאישה להמית עוברים (בשפה העממית: הפלה) כרצונה, הפקדת הייעוץ המשפטי לממשלה והתביעה בידי אותו אדם והתנגדות להקמת בית משפט לחוקה. במילים אחרות, מחלוקות שנתפסות כמחלוקות בין דמוקרטיה לערך או לאינטרס וכמערערות על הדמוקרטיה הן בעצם מחלוקות לגיטימיות בתוך הדמוקרטיה.
- בהקשר זה אפשר להיעזר בדוגמאות שכבר הבאנו ובדוגמאות אחרות כדי לחזק את יכולת הבחנתו של התלמיד באחד האיומים הגדולים על יכולת הביקורתיות שלו: "התקינות הפוליטית" (PC = Political correctness). התקינות הפוליטית מבקשת למנוע אפליה ופגיעה בקבוצות באמצעות שינוי השיח מתוך הימנעות משימוש בביטויים ובכינויים מסוימים, אך לעתים היא מנוצלת כדי לפגוע בחופש הביטוי, למנוע דיון ולהשליט עמדות מסוימות. דוגמה מובהקת של השנים האחרונות היא הימנעותו של הממשל בארצות הברית, בהנחייתו של הנשיא אובמה, מלהשתמש

⁴ כך רבים מהשוללים את הגדרתה של מדינת ישראל כמדינת לאום אתנית תומכים בה בעת בהקמתה של מדינת לאום אתנית פלסטינית בצדה (או במקומה) של מדינת ישראל.

בביטוי "טרור אסלאמי". בישראל התקינות הפוליטית באה לידי ביטוי למשל בשימוש במונח "הפלה" כתחליף להמתת עובר ברחם אמו ובביטוי "משפחה חדשה" לכל מערכת יחסים שאיננה בין גבר לאישה.

הקשר: כל משטר דמוקרטי נוצר ומתפתח על רקע דמוגרפי, גאוגרפי, היסטורי, תרבותי וערכי

מסוים. על כן טבעי שמשטרים דמוקרטיים ייבדלו אלו מאלו ברכיבים שונים, כשלכל אחד יתרונות וחסרונות משלו.

חיזוק החינוך הדמוקרטי מחייב אפוא הכרה בזכות קיומם של ביטויים שונים של משטר דמוקרטי ובצורך להתחשב ברקע של כל מדינה ומדינה. הכרה בזכות קיומם של גוונים במשטר הדמוקרטי שוללת הצגת דגם דמוקרטי אידיאלי, שמנותק מהקשרים כאלה, דגם שלא יוכל להתממש לעולם. כל אלו אינם מובנים מאליהם במערכת החינוך הישראלית, הנוטה, בהשפעת הליברליזם האינדיבידואליסטי, להציג דגם אידיאלי של דמוקרטיה, בכלל זה בשיעורי האזרחות. התובנה שדמוקרטיה נוצרת ומתפתחת מתוך הקשר מעודדת מחשבה על ההכרח בחינוך דמוקרטי מותאם לאוכלוסיית התלמידים, לקהילת המוצא שלהם ולצוות ההוראה. מובן שבכיתת לימוד בהרצליה פיתוח, ברהט, בקריית ארבע, בחצור הגלילית, בדלית אל-כרמל ובנצרת אי-אפשר לחנך לדמוקרטיה באותה הדרך. ואף על פי כן הוראת האזרחות בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה הייתה עד לאחרונה הוראה אחידה. רק בשנים האחרונות החלה להתפתח ההבנה שראוי לעודד חינוך דמוקרטי ואזרחי שמותאם לבית הספר, וצריך להרחיב התאמה זו.

מכיוון שרוב אזרחי המדינה יהודים, חשוב לחנך לדמוקרטיה בזיקה ליהדות. היהדות הייתה – ועדיין – מקור השראה לרבים מהוגי הדעות הדמוקרטים, ומודעות לזיקה זאת יכולה לחזק את התמיכה של התלמידים בדמוקרטיה. זאת ועוד, הזיקה ליהדות יכולה להעשיר את הדיון בסוגיות שעולות על סדר היום, גם הדמוקרטי, על ידי הצגת זווית ראייה ערכית נוספת, שונה מזו של החינוך הדמוקרטי הליברלי-אינדיבידואליסטי. מובן כי ביהדות יש רכיבים שאינם מעודדים דמוקרטיה וקיימות פרשנויות לא רק בנוגע למהות הדמוקרטיה, אלא גם בנוגע למהות היהדות; אך עדיין אפשר לבסס אצל התלמיד את ההבנה כי בעידן המודרני המשטר הדמוקרטי הוא המשטר המועדף על יהודים דתיים.

תשתית ערכית: המשטר הדמוקרטי מבוסס על תשתית ערכית בסיסית. תשתית ערכית זו כוללת

התייחסות לאדם כנברא בצלם א-לוהים וכן ערכים של חירות, שוויון, פלורליזם וסובלנות - ערכים שנרכשים בעיקר במקצועות הלימוד ההומניסטיים (ספרות, היסטוריה תנ"ך וכדומה) ובשיעורי חינוך. חיזוק הדמוקרטיה מחייב חיזוק התשתית הערכית, ואולם בשנים האחרונות במדינות הדמוקרטיות וגם בישראל קרנם של המקצועות ההומניסטיים יורדת, מה שמוביל לידי החלשתם במערכת החינוך. זאת ועוד, תפיסות רלטיביסטיות - שמקורן בתפיסות פוסט-מודרניות, פוסט-קולוניאליות ומגדריות - משפיעות על החברה הישראלית ועל מערכת החינוך שלה ומערערות את האמון במוחלטות של ערכים כלשהם ובזכות לחנך אליהם, ובכך מערערות (לפחות) בעקיפין גם את האמון בדמוקרטיה.

תשתית חברתית: משטר דמוקרטי מתקיים במסגרת חברתית נתונה, ולכן מבוסס על כישורים

חברתיים בסיסיים, בין היתר נאמנות, אחריות, הגינות, יושר, שיתוף פעולה, משפחתיות וחברות.

כישורים חברתיים אלו נרכשים מתוך התנסות במסגרות חברתיות שמחייבות שיתוף פעולה והדדיות ובראשם המשפחה, תנועות הנוער ומסגרות החינוך. חיזוק הדמוקרטיה מחייב אפוא חיזוק הכישורים החברתיים וחיזוק המסגרות החברתיות הקיימות ובראשן תנועות הנוער והמשפחה (וכן הקהילה, במקומות שהיא קיימת או שאפשר ליצור אותה).

אבל מתברר שהתהליך הפוך דווקא. המסגרות החברתיות - בייחוד המשפחה (אישה וגבר) והקהילה - הולכות ונחלשות ועמן גם הכישורים החברתיים. זאת ועוד, הציבור הישראלי, ובכלל זה בני הנוער, חשופים לאמצעי התקשורת המעודדים דפוסי פעולה אנוכיים על פני שיתוף פעולה, נאמנות, יושר והגינות (כמו ברוב "תכניות המציאות" [בלעז: ריאליטי]); וגם שיח הזכויות הליברלי מעודד, שלא בכוונה, אנוכיות שמתמקדת ב"מה שמגיע לי". פגיעה אחרת בפיתוח כישורים חברתיים מקורה בריבוי השהייה מול מסכי המחשב והטלפונים החכמים וכן באינטראקציות ברשתות החברתיות, שכן אלו מחליפות מגע אנושי ישיר ומסגרות חברתיות מציאותיות.

היחלשות האמון בזולת, ביושרו, בהגינותו ובכוונותיו הטובות מערערת את האמון במוסדות הדמוקרטיים הקיימים ובכוונותיהם הטובות של נבחרי הציבור ובעלי התפקידים במוסדות השלטון הדמוקרטי. בכך נסללת הדרך לערעור על הדמוקרטיה עצמה. לדעתנו, להיחלשות זאת שני מקורות: ערכים שמטפחים את התפיסות הרלטיביסטיות שהוזכרו למעלה; ואמצעי התקשורת, המבליטים את הליקויים ואת הצדדים האפלים במציאות ובהתנהגות הנבחרים, ובכך יוצרים מצג שווא של מציאות ש(כמעט)כולה שלילית.

לכן לחיזוק החינוך הדמוקרטי חשוב לטפח ביקורתיות כלפי תקשורת ההמונים, שכיום מוצגת במערכת החינוך בכלל ובשיעורי האזרחות בפרט כגורם חשוב בחיזוק הדמוקרטיה. בהקשר זה כיום אין די מתייחסים לתרומתה האפשרית לערעור האמון בדמוקרטיה אם על ידי גורמים שמכוונים לכך ואם על ידי גורמים בעלי כוונות אחרות, שבהתנהלותם פוגעים באמון בדמוקרטיה. ונדגיש כאן: איננו מבקשים לצמצם את חופש העיתונות, אלא להחיל עליה את עקרון הביקורתיות, בין היתר מתוך הכרה שבעידן התחרות בין אמצעי התקשורת המסורתיים (בעיקר המודפסים) ובין אמצעי התקשורת המקוונים השתנו דפוסי פעילותה, ואחדים מהשינויים מחלישים את האמון בדמוקרטיה.

פדגוגיה: שני היבטים שקשורים לבני הנוער

- **מערכת החינוך היא גורם ההשפעה השלישי או הרביעי על הנוער אחרי המשפחה, החברים ואמצעי התקשורת.** לכך שתי השלכות: האחת, קשה לבודד את השפעתו של החינוך לדמוקרטיה ולקבוע אם חיזוק או היחלשות של התמיכה בדמוקרטיה בקרב הנוער מקורה במערכת החינוך או (גם) בגורמים אחרים. לכן החינוך לדמוקרטיה צריך להבין שלא כל נטל חיזוק הדמוקרטיה מוטל עליו. והאחרת, חינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך חייב להתחשב בגורמי ההשפעה האחרים, בכללם חברת השווים של בני הנוער והמשפחה, והתחשבות זו מחייבת פעולה מושכלת ללא לחץ ובהילות.
- **בני הנוער, לפחות בגיל ההתבגרות, נוטים לבחון גבולות,** להפגין עצמאות ולמרוד במוסכמות, שלענייננו הן המוסכמות התומכות בדמוקרטיה. כמו כן הם מתקשים להבין ולהפנים מורכבות (ודמוקרטיה היא דבר מורכב, שכן היא כוללת רכיבים שמתנגשים בינם לבין עצמם ובינם ובין ערכים ואינטרסים חשובים אחרים, ושאלת האיזון הראוי שנויה במחלוקת תמיד). כל אלו מחייבים אותנו להתייחס בפרופורציה לסקרים

"מדאיגים" על עמדות בני נוער ביחס לדמוקרטיה. סקרים כאלה כבר קיימים כמה עשורים, אך קשה להצביע על יציבות או על החמרה בעמדות הללו עם התבגרותם של בני הנוער. לכן ייתכן שעם חלוף גיל הנעורים היחס לדמוקרטיה ישתפר כחלק מתהליך ההתבגרות.